

Rolnictwo wspierane przez społeczność – przykład innowacji konstruktywnych na obszarach wiejskich

Community supported agriculture – an example of constructive innovation in rural areas

Mirosław Struś

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu,
Instytut Nauk Ekonomicznych i Społecznych

Streszczenie. Zachodzące przemiany społeczno-gospodarcze stanowią zarówno zagrożenie, jak i szansę dla harmonijnego rozwoju obszarów wiejskich. Z uwagi na swoją funkcję obszary wiejskie powinny podążać drogą rozwoju zrównoważonego. Rozwój ten wymaga jednak większej ich innowacyjności, którą można osiągnąć zarówno poprzez generowanie innowacji, jak i ich absorpcję. Pamiętać jednak należy, że innowacje nie są celem działań, a jedynie narzędziem służącym realizacji zasad rozwoju zrównoważonego. Dlatego też istotny jest podział innowacji na innowacje konstruktywne (zgodne z rozwojem zrównoważonym) i destruktywne (niezgodne z rozwojem zrównoważonym). Aktualnie na obszarach wiejskich dominują innowacje destruktywne preferujące rozwiązania zwiększające produktywność pracy, a tym samym przyznające *implicitie* pierwszeństwo sferze gospodarczej przed społeczną. Przykładem innowacji konstruktywnych może być program Rolnictwo Wspierane przez Społeczność. Realizacja założeń RWS może doprowadzić do stabilnego rozwoju obszarów wiejskich, nienaruszającego równowagi pomiędzy poszczególnymi sferami oraz wewnątrz każdej z nich.

Słowa kluczowe: innowacje konstruktywne • rozwój zrównoważony • rolnictwo wspierane przez społeczność.

Abstract. The changing socio-economic transformations are both a threat and an opportunity for harmonious rural development. Due to its role, rural areas should follow the path of sustainable development. However, this development requires greater innovation, which can be achieved both by generating innovation and by absorbing them. However, it should be remembered that innovation is not the goal of action but merely a tool for implementing sustainable development. Therefore, it is important to divide innovation into constructive innovations (consistent with sustainable development)

and destructive (non-sustainable). At present, in the countryside, destructive innovations are predominant, preferring solutions that increase labor productivity, and thus implicitly giving priority to the social sphere. An example of constructive innovation may be Community Supported Agriculture. Realization of CSA assumptions can lead to stable rural development that does not compromise between the individual spheres and within each one.

Keywords: constructive innovation • sustainable development • Community Supported Agriculture

Wstęp

Zachodzące zarówno na obszarach wiejskich, jak i w ich otoczeniu procesy społeczno-gospodarcze w sposób trwały zmieniają pozycję i funkcję tych obszarów. Jednocześnie, zarówno na gruncie teorii ekonomii, jak i teorii rozwoju regionalnego zauważyć można koncepcje postrzegające niniejsze obszary, jako barierę spowalniającą rozwój krajowy, regionalny i lokalny. W konsekwencji postuluje się modernizację obszarów wiejskich w oderwaniu od tradycji i wewnętrznych uwarunkowań. Błędnie uważa się, że na obszarach tych powinny zachodzić procesy analogiczne jak w miastach, w tym w wiodących ośrodkach wzrostu. W rezultacie zauważyć można dążenia zmierzające do przyspieszenia rozwoju obszarów wiejskich kosztem utraty ich pierwotnych funkcji. Równocześnie tempo i skala zmian nie pozwalają niejednokrotnie tym obszarom na przyjęcie nowych, ale zakorzenionych w tradycji zadań.

Myślenie powyższe jest przykładem aberracji wynikającej z braku całościowego spojrzenia na funkcje obszarów wiejskich. Należy podkreślić, że obszary wiejskie pełnią nie tylko funkcje produkcyjne, funkcje lecz także pozaprodukcyjne. Słusznym wydaje się pogląd, iż to właśnie specyficzne funkcje tych obszarów sprawiają, że nie mogą one rozwijać się według dominującego paradygmatu neoliberalnego.

Adekwatnym modelem rozwoju obszarów wiejskich jest rozwój zrównoważony. Jednak modelu tego nie da się osiągnąć bez generowania i wprowadzania innowacji. Można wręcz pokusić się o stwierdzenie, że innowacje i innowacyjność są warunkiem koniecznym rozwoju zrównoważonego.

Jednak należy dobitnie podkreślić, że innowacje i innowacyjność pełnią rolę służebną względem rozwoju zrównoważonego i nie są wartością samą w sobie. Dlatego też, analizując problem innowacji i innowacyjności na obszarach wiejskich, należy dokonać podziału innowacji na innowacje konstruktywne (zgodne z paradygmatem rozwoju zrównoważonego) i destruktywne (niezgodne z paradygmatem rozwoju zrównoważonego).

Wydaje się, że obecnie na obszarach wiejskich dominują innowacje destruktywne. Źródłem innowacji są aktorzy zewnętrzni (konsumenci, przedsiębiorcy). Wywierają oni presję na rolników, oczekując partii towarów o standardowych cechach. W rezultacie na obszarach wiejskich wspierać należy nie tyle innowacje i innowacyjność w sferach technicznej i technologicznej, ile w sferach organizacyjnej i społecznej. Działania innowacyjne powinny służyć stabilizacji rynku i powiązaniu rolników bezpośrednio z konsumentami.

Celem niniejszego artykułu jest odpowiedź na pytanie czy model Rolnictwa Wspieranego przez Społeczność (RWS) stanowi przykład innowacji konstruktywnych, a tym samym jest zgodny z paradygmatem rozwoju zrównoważonego?

Materiały i metody

Badania przeprowadzono z wykorzystaniem krytycznej analizy literatury przedmiotu. Wykorzystano również dotychczasowe wyniki badań prowadzonych przez autora oraz instytucje publiczne i organizacje pozarządowe.

Wyniki i dyskusja

Na gruncie teorii ekonomii pojęcie innowacji doczekało się licznych definicji:

- Innowacje to wprowadzenie nowych produktów, nowych metod produkcji, znalezienie nowych rynków, zdobycie nowych źródeł surowców oraz wprowadzenie nowej organizacji (J.A. Schumpeter);
- Innowacja to pierwsze zastosowanie wynalazku (E. Mansfield);
- Innowacja to taka wartość kulturowa (materialna lub niematerialna), która w danych warunkach czasowych i przestrzennych jest traktowana przez ludzi jako nowa (W. Marczyk);
- Innowacja to proces obejmujący wszelkie działania doprowadzające nowy produkt lub metodę wytwarzania do praktycznego zastosowania (J. Parker);
- Innowacja to pierwsze handlowe wprowadzenie lub zastosowanie nowego produktu, procesu, systemu lub urządzenia (Ch. Freeman);
- Innowacja to zmiana produktu lub procesu, nowe podejście do marketingu, nowe formy dystrybucji (M.E. Porter);
- Innowacja to specyficzne narzędzie przedsiębiorczości – działanie, które nadaje zasobom nowe możliwości tworzenia dóbr (P.F. Drucker);
- Innowacja to koncepcja złożona, to proces, za pomocą którego nowe pomysły, przedmioty i praktyki są kreowane, rozwijane lub podlegają reinwencji (E. Rogers);
- Innowacja to kompleks zjawisk procesów tworzących nowe wzorce technologii produkcji (A. Kukliński);
- Pojęcie innowacyjności odnosi się do każdego dobra, które jest postrzegane przez kogoś jako nowe (P. Kotler);
- Innowacje to kierowany wysiłek organizacji na rzecz opanowania nowych produktów i usług, bądź też nowych zastosowań istniejących produktów i usług. Innowacja jest również formą kontroli w tym sensie, że pomaga organizacji dotrzymać kroku konkurencji (R.W. Griffin);
- Innowacja to ekonomiczne wykorzystanie nowego pomysłu (J. Black). (Ciok i Dobrowolska-Kaniewska, 2009; Markowska, 2012).

Analiza powyższych definicji pozwala postawić tezę o występującym dualizmie w pojmowaniu innowacji. Jedni autorzy skłonni są uznawać za innowacje tylko pierwsze zastosowanie wynalazku, inni uważają, że każde kolejne zastosowanie nowego rozwiązania zasługuje na miano innowacji. Wydaje się, że drugie ujęcie problemu utożsamia pojęcie innowacji z innowacyjnością. Jeżeli przyjmiemy, że innowacyjność to zdolność do tworzenia i absorpcji innowacji (Kukliński, 2001), to wówczas można stwierdzić, że innowacja to pierwsze zastosowanie danego wynalazku, każde kolejne jest przejawem innowacyjności.

Również w innowatyce rolniczej pojęcie innowacji utożsamiane jest z innowacyjnością. Jednocześnie autorzy, definiując pojęcie innowacji, uwzględniają specyfikę działalności w rolnictwie związaną z sezonowością i cyklicznością produkcji oraz zależnością wyników produkcyjno-ekonomicznych od uwarunkowań przyrodniczo-klimatycznych. Według Maziarza (1984) innowacją rolniczą (nowością) może być wytwór (przedmiot materialny) lub zabieg technologiczny, a więc pewna czynność produkcyjna albo też jakaś idea, np. określony cykl gospodarczy czy inna wartość – podniesienie prestiżu społecznego, dążenie jednostki do działania zespołowego itp. Badacz wyróżnił innowacje rolnicze proste i złożone (kompleksowe). Te drugie polegają na przyjmowaniu określonego zestawu środków i czynności, np. są to kompleksowe technologie uprawy. Z kolei Ryznar (1995) stwierdził, że innowacją rolniczą jest każda nowa idea, koncepcja bądź pomysł służące usprawnieniu procesów produkcyjnych, zabiegów wokół gospodarstwa rolniczego i domowego oraz wszelkie urządzenia ułatwiające pracę lub zwiększające jej efektywność. Innowacjami są też każdy wytwór ludzkiej działalności, wzór postępowania lub wartość, których nie było przedtem w danym gospodarstwie na wsi.

Innowacje w zależności od przyjętego kryterium można różnorodnie klasyfikować. Za klasyczny można uznać podział schumpeterowski na innowacje produktowe, procesowe i organizacyjne. Bierfelder wyodrębnia innowacje podstawowe (dokonujące przełomu) i usprawniające. Bassant dzieli innowacje na rewolucyjne i ewolucyjne, a Christensen na podtrzymujące i obalające (Markowska, 2012).

Należy jednak zauważyć, że w zaprezentowanych powyżej definicjach innowacji oraz sposobie ich klasyfikacji autorzy abstrahują od celowości zmian. Prowadzi to *implicite* do wniosku, że same innowacje są wartością. W rezultacie dążenie do wygenerowania innowacji, a potem jej wdrożenia staje się głównym celem działań. Jednak rozumowanie powyższe obarczone jest błędem polegającym na przypisaniu narzędziu (innowacji) roli celu, którym to na obszarach wiejskich (i nie tylko) powinien być rozwój zrównoważony.

Przyjmując, że innowacje pełnią funkcję służebną względem rozwoju zrównoważonego, w niniejszym artykule zaproponowano dodatkowy podział innowacji na innowacje konstruktywne i destruktywne, a więc innowacje zgodne i niezgodne z założeniami rozwoju zrównoważonego.

Oczywiście takie ujęcie innowacji, a szerzej również innowacyjności natrafia na liczne problemy metodologiczne i może budzić wątpliwości. Wynika to m.in. z braku konsensusu co do pojęcia rozwoju zrównoważonego.

Najpowszechniej występujące definicje nie wykraczają poza neoliberalny model rozwoju społeczno-gospodarczego. Dominują przede wszystkim aspekty środowi-

skowe i ekonomiczne, a w mniejszym stopniu akcentowana jest sfera społeczna i instytucjonalna.

Potwierdzają to chociażby rozważania przeprowadzone przez Baker, która wyróżnia różne poziomy zrównoważenia, posługując się przede wszystkim kryterium środowiskowym (Zegar, 2012). Zgodnie z zaproponowaną przez autorkę terminologią uznać można, że kraje postindustrialne znajdują się na etapie słabego zrównoważenia, natomiast inne państwa nie zawsze osiągają etap kontroli zanieczyszczeń.

Pamiętać należy, że istotą rozwoju zrównoważonego jest trwałość systemu opartego na wzajemnej równowadze pomiędzy sferami gospodarczą, społeczną i środowiskową. Dodatkowo, jak słusznie zauważył Kołodko (Kołodko 2014), wewnątrz tych sfer także powinna istnieć równowaga. W konsekwencji:

- nie można dążyć do realizacji celów jednej ze sfer kosztem innych;
- nie można naruszać wewnętrznej równowagi poszczególnych sfer (aktualnie widoczna jest nierównowaga w sferze gospodarczej przejawiająca się dominacją kapitału nad pracą);
- rozwój zrównoważony wymaga spełniania kluczowego warunku, tj. poprawa sytuacji jednej ze sfer musi być przynajmniej neutralna dla pozostałych, a to można osiągnąć wyłącznie w warunkach równowagi wewnętrznej;
- za innowacje konstruktywne będzie można uznać tylko te, które powyższy warunek spełniają.

W tym miejscu można postawić pytanie, czy aktualnie dominujący neoliberalny paradygmat rozwoju stwarza warunki dla powstawania i wdrażania innowacji konstruktywnych? Odpowiedź wydaje się negatywna.

Punktem wyjścia dalszych rozważań będzie próba uchwycenia istoty zjawiska innowacji. W tym celu wykorzystano podejście zaproponowane przez Gruppą, dzielące czynniki innowacji na trzy konfrontacyjne pary (Grupp, 1998):

- zmiany w modelu są egzogeniczne lub endogeniczne,
- system ekonomiczny opisany jest poprzez stan równowagi lub procesy rozwojowe,
- interakcje aktorów ekonomicznych są rozumiane w kategorii teorii decyzji racjonalnych lub jako samoregulujący się empiryczny proces uczenia się.

Imperatywem determinującym działania na obszarach wiejskich jest dążenie do maksymalizacji zysku poprzez wzrost produktywności pracy. W rezultacie system rynkowy sprawia, że uprzywilejowana jest sfera gospodarcza kosztem sfer społecznej i środowiskowej.

Jednak dalszy wzrost znaczenia sfery gospodarczej zahamowany został poprzez regulacje prawne w zakresie ochrony środowiska naturalnego. Presja mechanizmu rynkowego z jednej strony i twarde regulacje środowiskowe z drugiej sprawiły, że dalszy rozwój obszarów wiejskich odbywa się przede wszystkim kosztem sfery społecznej, wypaczając tym samym istotę rozwoju zrównoważonego.

Problem sfery społecznej wynika z jej słabości instytucjonalnej. Regulacje prawne są w sferze społecznej szczątkowe, Natomiast ciągłość instytucji nieformalnych została

przerwana w wyniku dwukrotnej transformacji systemowej, jaką te obszary przeszły. W rezultacie nie nastąpiło ewolucyjne wykształcenie instytucji będących w stanie skutecznie hamować ekspansję rynku.

Konsekwencje przyjęcia neoliberalnego paradygmatu rozwoju na obszarach wiejskich można więc porównać sytuacją tzw. organizmów inwazyjnych (roślin i zwierząt), które to przeniesione z własnych siedzib do obcego środowiska nie napotykają naturalnych barier rozwoju, przez co rozwijają się, zakłócając istniejącą równowagę.

Wydaje się, że obecnie na obszarach wiejskich dominują innowacje destruktywne. Źródłem innowacji nie są mieszkańcy obszarów wiejskich (np. rolnicy), lecz aktorzy zewnętrzni (konsumenci, przedsiębiorcy). W przeważającej większości oczekują oni wzrostu produkcji zaspokajającej masową konsumpcję. W konsekwencji wywierają oni presję na rolników, oczekując dużych partii towarów o standardowych cechach. Takie postawy preferują innowacje zwiększające produktywność, które nie służą rozwojowi zrównoważonemu.

Kontynuacja niniejszej polityki może doprowadzić paradoksalnie do sytuacji, w której innowacje staną się w dłuższej perspektywie czasu nie motorem rozwoju, a przyczyną stagnacji i regresu obszarów wiejskich. Należy zaznaczyć, że innowacje nie podporządkowane rozwojowi zrównoważonemu grożą sytuacją, w której korzyści osiąga sektor prywatny przy jednoczesnych kosztach społecznych (Rodrik, 2015).

Rekapitulując, innowacyjność na obszarach wiejskich powinna przejawiać się zmianami organizacyjnym i społecznymi, a ich celem jak już wspomniano na wstępie powinna być stabilizacja rynku i powiązanie rolników bezpośrednio z konsumentami. Należy powrócić do klasycznej (aczkolwiek zapomnianej) tezy postawionej przez Trade, według której to nie konkurencja stanowi warunek innowacyjności, ale współpraca.

Przykładem innowacji konstruktywnych jest Rolnictwo Wspierane przez Społeczność.

Idea RWS zapoczątkowana została w latach 60. XX w. w Japonii. W Europie za lidera we wdrażaniu zasad Rolnictwa Wspieranego przez Społeczność można uznać Francję. W 2014 r. we Francji funkcjonowało ponad tysiąc gospodarstw rolnych dostarczających produkty dla 300 tys. Odbiorców (KSOW, 2014). W Polsce prekursorem w zakresie realizacji zasad RWS była grupa Świerże-Panki, która pierwszy sezon kontraktacyjny zakończyła w październiku 2012 r.

Rolnictwo Wspierane przez Społeczność stanowi próbę odpowiedzi na problemy wynikające z dominacji neoliberalnego paradygmatu w rolnictwie prowadzącego do nadmiernego zużycia zasobów naturalnych oraz rosnących nierówności społeczno-ekonomicznych. Nierówności te zakłócają funkcjonowanie lokalnych społeczności i mogą prowadzić do narastania negatywnych efektów zewnętrznych w sferze środowiskowej.

Istotą RWS jest połączenie konsumentów z lokalnymi producentami żywności. Gospodarstwa domowe zawierają umowę partnerską z lokalnym rolnikiem (rolnikami). W rezultacie producenci mają zapewnione stabilne dochody, a konsumenci otrzymują świeże produkty żywnościowe.

Zaletą rozwiązań proponowanych w ramach RWS jest podział ryzyka pomiędzy rolnikami a konsumentami. Rolnik otrzymuje część płatności z góry, co pozwala mu

początkowe inwestycje początkowe (Olszewska, 2013). Równocześnie rolnik ma zagwarantowany zbytny na swoje produkty, które dostarcza konsumentom w uzgodnionych terminach. Warto również podkreślić, że konsumenci godzą się na ograniczenie wielkości dostaw spowodowanych niekorzystnymi warunkami pogodowymi, a rolnicy zobowiązują się do dostarczania większej ilości produktów w ramach wcześniej ustalonej ceny w przypadku urodzaju.

RWS prowadzi do kształtowania się więzi pomiędzy rolnikami a konsumentami, którzy to niejednokrotnie aktywnie uczestniczą w pracach polowych, mając tym samym udział w wytwarzaniu żywności.

Jednocześnie następuje stabilizacja lokalnego rynku produktów żywnościowych. Stabilny rynek, na którym funkcjonują drobni producenci rolni może stanowić alternatywę dla zachodzących na obszarach wiejskich procesów koncentracji własności ziemi skutkujących negatywnymi przemianami w sferze społecznej.

Analizując możliwości szerszego wdrożenia Rolnictwa Wspieranego przez Społeczność, w praktyce należy rozważyć jego zalety i wady.

W pierwszej kolejności należy podkreślić, że wprawdzie koszt nabycia żywności dostarczonej bezpośrednio przez rolnika kształtuje się powyżej cen oferowanych przez sieci handlowe, to jednak może być on porównywalny z cenami produktów żywnościowych w sklepach osiedlowych. Dla przykładu cena za „abonament” w ramach grupy Świeże Panki wynosiła 740 zł na jedno gospodarstwo domowe za sezon, w zamian przez 20 tygodni (czerwiec–październik) konsumenci otrzymują paczki sezonowych warzyw.

Wpływ na cenę ma redukcja kosztów obciążających produkt finalny, takich jak opłaty za sprzedaż na bazarze czy też za pośrednictwem sklepu. Warto również nadmienić, że RWS stanowi pewnego rodzaju alternatywę dla sieci handlowych, a także prowadzi do odejścia od anonimowości żywności.

Do zalet Rolnictwa Wspieranego przez Społeczności można zaliczyć wzrost świadomości konsumentów i rolników. W wyniku kontaktów z konsumentami rolnicy ponownie doceniają wagę produkcji ekologicznej, a konsumenci zyskują wiedzę o produkcji żywności i realiach funkcjonowania rolnictwa.

Nie bez znaczenia jest również to, że RWS tworzy nowe możliwości rozwoju rolnictwa, a tym samym daje szansę na funkcjonowanie ludzi młodych i wykształconych. Powyższe nabiera szczególnej wagi, gdy uświadomimy sobie, iż aktualnie postępuje proces zaniku małych gospodarstw rolnych, a wraz z nimi przechowywanych przez nie tradycji i wartości. Równocześnie zanika etos rolnika, przy jednocześnie postępującym odhumanizowaniu produkcji rolnej.

Obserwowanym problemem przy wdrażaniu RWS jest odległość dzieląca producentów rolnych od rynków zbytu. Pamiętać należy, że największy rynek na produkty ekologiczne i wytwarzane w sposób tradycyjny generowany jest przez duże ośrodki miejskie. Odległość od miast i wynikające z tego koszty transportu ograniczają możliwość skutecznego funkcjonowania RWS na obszarach peryferyjnych.

Dodatkowo w wyniku wspomnianych powyżej procesów (koncentracja ziemi, odejście od etosu rolnika) rolnicy nie są niejednokrotnie zainteresowani produkcją pracochłonną, nawet jeżeli potencjalnie może ona generować dochody.

Warto również wspomnieć, że także konsumenci nie zawsze doceniają jakość produktów, przedkładając estetykę nad walory prozdrowotne.

Reasumując, RWS wyznacza kierunek, w jakim powinny podążać działania innowacyjne, tak aby zapewnić zgodność polityki innowacyjnej z rozwojem zrównoważonym.

Wnioski

Przeprowadzona analiza prowadzi do następujących generalnych wniosków:

- obszary wiejskie powinny się rozwijać zgodnie z zasadami rozwoju zrównoważonego, a to wymaga wzrostu innowacji i innowacyjności na tych obszarach;
- innowacje (i innowacyjność) nie stanowią wartości samej w sobie, lecz służą one realizacji rozwoju zrównoważonego i muszą być mu podporządkowane;
- aktualnie na obszarach wiejskich dominują innowacje destruktywne (przede wszystkim techniczne i technologiczne), zmierzające do wzrostu produktywności pracy, co negatywnie wpływa na sferę społeczną, a tym samym jest niezgodne z założeniami rozwoju zrównoważonego;
- na obszarach wiejskich powinny być generowane oraz absorbowane innowacje konstruktywne odnoszące się przede wszystkim do sfery organizacyjnej i społecznej;
- przykładem innowacji konstruktywnych może być Rolnictwo Wspierane przez Społeczność; realizacja zasad RWS sprzyja stabilizacji lokalnego rynku produktów żywnościowych poprzez powiązanie konsumentów bezpośrednio z rolnikami;
- warto również podkreślić, że RWS poprzez preferowanie rozwiązań pracochłonnych stabilizuje także sferę gospodarczą i może stanowić alternatywę dla postępujących procesów koncentracji własności ziemi.

Bibliografia

- Ciok, S., Dobrowolska-Kaniewska, H. (2009). *Polityka innowacyjna państwa a regionalny potencjał innowacyjny. Przykład Dolnego Śląska*. Wrocław: Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Grupp, H. (1998). *Foundations of the Economics of innovation, Theory, Measurement and Practice*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, and Northampton, MA, USA, 65.
- Kołodko, G. (2014). Nowy Pragmatyzm, czyli ekonomia i polityka dla przyszłości. *Ekonomista*, 2 ss. 161-180.
- Kukliński, A. (2001). *Gospodarka oparta na wiedzy jako wyzwania dla Polski XXI w.* Warszawa: KBN.
- Markowska, M. (2012). *Dynamiczna taksonomia innowacyjności regionów*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Maziarz, Cz. (1984). *Andragogika rolnicza*. Warszawa: PWN.
- Olszewska, J. (2013). A Contextual analysis of the first year of a community supported agriculture pilot group in Poland, Paper presented on the 14th of June 2013 during conference: The Future of Consumerism and Well-Being in a World of Ecological Constraints at Clark University in Worcester, Massachusetts, USA.
- Rodrik, D. *From Welfare State to Innovation State*. Pobrane z: <http://www.project-syndicate.org/commentary/labor-saving-technology-by-dani-rodrik-2015-01>.

Rolnictwo Wspierane przez Społeczność. Pobrane z:<http://ksow.pl/news/entry/6121-rolnictwo-wspierane-przez-spolecznosc.html>.

Ryznar, J. (1995). *Doradztwo rolnicze w zarysie*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Rolniczej.

Zegar, J.S. (2012). *Współczesne wyzwania rolnictwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 1.05.2018

Do cytowania – For citation:

Struś, M. (2018). Rolnictwo wspierane przez społeczność – przykład innowacji konstruktywnych na obszarach wiejskich [Community supported agriculture– an example of constructive innovation in rural areas]. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings*, 1, 63–71. doi: <http://dx.doi.org/10.15576/PDGR/2018.1.63>